

Andreas Etges

Gazdasági nacionalizmus: az Egyesült Államok és Németország összehasonlítása 1865/71–1914*

A Német Birodalom létrejöttével [1871], valamint a déli államoknak az USA-hoz való ismételt csatlakozásával [1865] a 19. század első felének gazdasági nacionalizmusa katonai úton elérte legfontosabb célját: a „nemzet” egy államalakulatban való, régen vágyott egyesítését. Mivel időközben mindkét állam lényegesen csökkentette Angliával szembeni „lemaradását”, a gazdasági nacionalizmus fejlődés-ideológiai jelentősége lassan háttérbe szorult. Az I. világháború idejére a korábbi „fejlődő országokból” politikai, katonai és gazdasági nagyhatalmak lettek. Bár a befelé orientáltság az infrastruktúra fejlesztésének és a kereskedelem-politikának egyaránt fontos eleme maradt, a figyelem középpontjába egyre inkább az adott nemzetállam nemzetközi pozíciója került. A védővám-politika, amint azt Hermann Schumacher, kölni professzor 1901-ben találóan megállapította, „védekezőből támadóba” váltott át, egy befelé irányuló, fejlődést generálni hivatott eszközből kifelé alkalmazott, kereskedelem-politikai mechanizmussá, a kül- és hatalmi politika fegyverévé lett.¹

A fő különbség az 1870-es évektől az I. világháború kitöréséig terjedő időszak német és amerikai, a gazdaságot és nemzetet érintő diskurzusai között az, hogy az USA-ban sem a parlamenti történéseket alapvetően meghatározó republikánusok és demokraták, sem más hatalmi szövetségek vagy érdekcsoportok nem vonták kétségbe a parlamentáris rendszer létjogosultságát. Az egyes programok tekintetében és az aktuálpolitikában léteztek ugyan kisebb-nagyobb különbségek, de a konszenzus általában erősebbnek bizonyult, mint az a retorikából kissejlik. Egészében véve a különböző álláspontok egy világosan körülhatárolt politikai térben mozogtak. És bár a 19. század végén a Republikánus Párt játszott a meghatározó szerepet, válságidőszakokban nekik is el kellett viselniük néhány vereséget, s csak korlátozottan volt lehetőségük hatalmi kartell kiépítésére.

* Andreas Etges: *Wirtschaftsnationalismus. USA und Deutschland im Vergleich (1815–1914)*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 1999. A kötet IV. 3. fejezetének (360–372. oldal) fordítását közöljük. A fejezetnek a tartalomnak megfelelő címet adtunk, mivel a kötetben csupán összegzés címmel szerepelt. [A Szerk.]

¹ Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik [1901] 1902: 156. (Hermann Schumacher)

Ezzel szemben Németországban a régi elit által fenntartott antidemokratikus jellegű rendszer és hatalom játszott központi szerepet a vámpolitikát érintő vitákban 1878/79 után. A gazdasági liberalizmussal együtt a liberalizmus is teljesen hiteltelenné vált a hetvenes évek válsága miatt. A Gazdaszövetség (*Bund der Landwirte*) az 1890-es években egyszerre harcolt Leo von Caprivi gyűlölt kereskedelem-politikája ellen, a szociáldemokrácia, a polgári liberálisok ellen, valamint Németország ipari exportállammá alakítása ellen. Hiábavaló próbálkozás volt ez, amely – mint ahogy azt már kortárs kritikusok is megjegyezték – a történelem kerekét próbálta visszafordítani. Ám miként azt a Németországnak mezőgazdaságiból ipari országgá való fejlődése körüli viták mutatják, az agráriusok álláspontja egészen a polgári értelmiségi körökig terjedően támogatásra talált.

1878/1879-ben a német politikát még a gazdasági nacionalizmust preferáló irány uralta, amely a hazai piac „megőrzését” (*Erhalt*) és „védelmét” (*Schutz*) helyezte előtérbe. Noha egyre inkább érzékelhetőek voltak a kifelé nyitás tendenciái, az áttörés csak 1900 körül következett be. Jól tettenérhető ez a váltás az 1902-es vámtörvény körüli vitában és az ezzel szorosan összefüggő olyan kérdések kapcsán, mint például a mezőgazdasági vagy ipari ország dilemmája, a világpolitika és a gyarmatok kérdése, Közép-Európa, illetve „az amerikai veszély” megítélése. A császárság „belső konszolidációjával” új időszámítás vette kezdetét. Meghirdették a „nyugalmi politika” (*Ruhepolitik*) korszakának végét, és a németek többé már nem elégedtek meg a passzív szemlélő szerepével. Szinte teljes volt az egyetértés abban, hogy Németország „válaszúton” áll, és a politikai irányvonalat a helyes világpolitikai irányba kell terelni a jövő generációk iránti felelősség jegyében, hogy elegendő mozgásteret (*Ellbogenraum*) biztosítsanak számukra. Igaz ugyan, hogy a kereskedelem-politika és néhány Közép-Európa koncepció is kooperációt, nemzetközi együttműködést célzott meg, ám ezekbe az elképzelésekbe mindig vegyültek védekező jellegű elemek is, mint például az állítólagos „amerikai veszéllyel” szembeni védekezés vagy a világgazdasági blokkokkal szembeni összefogás ideája. Összességében a bekerítéstől való félelem, illetve az a meggyőződés dominált, miszerint a Németországot megillető helyet („*Platz an der Sonne*”) csak egy hadiflottával kellően megtámogatott, agresszív gazdasági és hatalmi politikával lehet megszerezni és megvédeni. A piac- és területszerzéshez szükséges háborút a korábbi politika más eszközökkel történő folytatásának tekintették és ekként is fogadták el. A német nemzet létét fenyegető belső és külső veszélyek állandó emlegetése bár nem vezetett közvetlenül az I. világháború kitöréséhez, mégis végzetes „harci kedvet” (*Kriegsbereitschaft*) generált.

A különböző veszélyek és fenyegetések általában véve nagyobb szerepet játszottak Németországban, mint az Egyesült Államokban. Igaz ez a szociáldemokratákkal való belső ellentétekre épp úgy, mint a gazdasági és katonai bekerítéstől való félelemre, a konkurenciával szembeni alulmaradástól vagy a külpiazi függéstől való félelemre, de tartottak attól is, hogy veszélybe kerül a mezőgazdaságuk s ezzel együtt az élelmiszerellátás vagy a katonai potenciál, illetve hogy akár a birodalom területén, akár a tengerentúlon katonai vereséget szenvednek.

A *nemzet* már a nyolcvanas évek közepén a védővámok képviselőit okolta azért, hogy az országot úgy láttatják mint amelyet vélt és valós ellenségei vesznek körül.² Az Egyesült Államok nemzetközi exportoffenzívától kísért gyors gazdasági növekedését a századfordulón már-már hisztérikusan, „amerikai veszélyként” interpretálták. Az „amerikai veszély” szellemének megidőzésében ugyanakkor szerepet játszottak a világpolitikában, a hadiflottaépítésben, a magasabb védővámokban vagy az új kereskedelmi szerződések megkötésében érdekelt körök változatos motivációi is. Mégis többről volt itt szó, mint pusztán a helyzet kihasználásáról. A fenyegetettség érzésének igencsak valós tartalmára többek között az a tény utal, hogy hasonló „jenkifóbia” Európa más országaiban is létezett ekkoriban. A német eset rávilágít arra, milyen sérülékeny is volt valójában az a látványos és eltúlzott nemzeti öntudat, amely nem utolsó sorban az ipari termelékenység és az Angliával szembeni lemaradás leküzdésének sikeréből táplálkozott. A világhatalomra törő Németország újabb hatalmas ellenfele immár az Egyesült Államok lett. Ez a helyzet pedig egyértelműen alátámasztani látszott a nemzetállamok túlélésért folytatott végnélküli harcának téziséét és azok igazát, akik az ördögöt a falra festve folyton a megfelelő óvintézkedések megtételének szükségességére figyelmeztettek.

A 19. századi amerikai nacionalizmust a németnél sokkal erősebben áthatalmította az optimizmus és az öntudat. Amerika politikai és gazdasági világhatalommá válása néhány bizonytalansági tényező ellenére feltartóztathatatlanak, a csúcson maradása pedig szinte magától értetődőnek tűnt. A Németországban emlegetett „amerikai veszélynek” – néhány itt-ott felbukkanó pesszimista forgatókönyv ellenére – legfeljebb a vezető hatalmi pozíciót betöltő Anglia volt riválisa. Bár az anglofóbia nem számított újkeletűnek Amerikában, a 19. század harmadik harmadában az amerikai gazdasági nacionalizmusnak minden korábbinál gyakrabban emlegetett és célzottan gerjesztett elemévé vált. Az állítólagos izoláció az Egyesült Államokban is sokszor került a figyelem középpontjába, mint ahogy arra is gyakran utaltak, hogy háborús helyzetben Amerika az egész világgal találna magát szemben, szövetségesek nélkül. A németországihoz hasonló elképzelések azonban a bezáródó nagy gazdasági terekről és „világbirodalmakról” az Egyesült Államokban csak nyomokban voltak tettenérhetőek. Ráadásul éppen a gazdasági nacionalisták körében volt a legkevésbé népszerű a gyarmatosítás-gondolat, mivel egyrészt szóvá tették az idegen népek gyarmatosítással együttjáró elnyomását, másrészt – s ez az aggodalom jóval nagyobb súllyal esett latba az előbbinél – tartottak attól, hogy egy imperialista külpolitikai irányvonal veszélyeztetné a protekcionizmus meghatározó pozícióit.

A két ország közötti különbségek részben szerkezeti adottságokkal magyarázhatók: amíg a sűrűn lakott Német Birodalom számos határral, kevés nyersanyaggal és gyarmattal rendelkezett, a csak Kanadával és Mexikóval határos Egyesült Államok kimeríthetetlen nyersanyagterekkel, hatalmas területekkel és állandó, olcsó munkaerő-utánpótlással bírt.

² Broemel 1886: 466.

A 19. század végére a protekcionizmus az Egyesült Államok „fő politikai irányvonala” és „nemzeti doktrínája” lett, ahogy azt a képviselői is joggal hangsúlyozták vissza-visszatérően. A protekcionizmus a „mindenki harca mindenki ellen” jegyében továbbra is a nemzeti önvédelem eszközeként nyert igazolást, jóllehet támadólag alkalmazták azt a külföldi piacok proklamált meghódítása érdekében. Elsősorban a protekcionizmust programjában kulcskérdésként kezelő Republikánus Párt igyekezett pártegyesítő dogmává tenni a vámtarifa kérdését, összekapcsolva ezt egyfelől a piacvédelemmel, a nacionalizmussal és a prosperitással, és szembeállítva ugyanezt a szecesszionista (elszakadási) politika, a szövetségi jogalkotást az alkotmányosság megítélésében az egyes tagállamok fölé helyező jogelv (*Nullification*) és a szabadkereskedelem „elátkozott triumvirátusával” másfelől. E törekvés hátterében nem annyira a „vörös veszélytől” való félelem állt, mint inkább az a szándék, hogy a párt választóinak etnikai, vallási, társadalmi és regionális tekintetben rendkívül heterogén tábora tartósan összekovácsolódjon. Ezt aztán évtizedeken keresztül sikerült is fenntartani. A republikánosok nemcsak az elnököket állították és a Kongresszus mindkét házának többségét adták a vizsgált időszak nagy részében, hanem azt is elérték, hogy amikor nem ők voltak hatalmon, az e tekintetben megosztott demokraták akkor is csak korlátozottan tudtak eltérni a védővámpolitikai irányvonalától.

Az I. világháború kitörése előtti években aztán a progresszív korszak [*Progressive Era*] társadalmi reformokat sürgető mozgalma, a nagyvállalatokkal szembeni fokozódó bizalmatlanság és a trösztök megjelenése felerősítette a protekcionizmussal szembeni és mindinkább lobbisták által alakított kritikus hangokat. A kongresszusi vizsgálóbizottságok szoros összefüggést tártak fel a vámtörvények és nagy gazdasági monopóliumok kialakulása között: a védővámot mint „a trösztök szülőanyját” kezdték emlegetni. Érvelésük szerint a protekcionizmus ahelyett, hogy „nemzeti érdekeket” szolgált volna, a patriotizmus álcája mögé bújva egyre inkább a (nagy)iparosok és befolyásos szövetségeseik érdekeinek (*vested interests*) kiszolgálójává alacsonyodott. Az 1913-as vámtörvény ugyan nem jelentett teljes irányváltást az USA-ban, de a sokféle tarifacsökkentés már egy kooperatívabb, a kölcsönösségre épülő irányvonalat jelzett, szakítva a korábbi kereskedelem-politikai izoláció elvével. Az Underwood-féle* vámtarifák igyekeztek továbbá a kereskedelem-politikát szélesebb alapokra helyezni és erőteljesen „demokratizálni” azokat.

Az 1865/71 és az I. világháború közötti német, illetve amerikai gazdasági nacionalizmus legfontosabb közös vonásai nyolc pontban foglalhatóak össze:

1. Mindegyik kereskedelem-politikai tábor osztotta azt a nézetet, hogy a kereskedelemnek és az árucserének harmonizáló és népeket összekapcsoló hatása lehet. A gazdasági nacionalisták azonban elutasították, hogy mindez nemzetközi szinten is megvalósítható volna; számukra az érdekharmozáció

* Oscar Underwood (1862–1929) Alabama állam demokrata párti képviselője, később szenátora volt. Nagy szerepet játszott az 1913-as jövedelemadó- és vámtarifa-reform (*Revenue Act*) kidolgozásában és parlamenti megszavazásában. [A Szerk.]

kizárólag nemzeti keretek között volt elképzelhető. Kiindulópontjuk végig az az elképzelés maradt, hogy az emberiség különböző érdekek mentén nemzetekre oszlik, amiből a nemzetekkel megegyező számú nemzetgazdaság létezése is következik. A gazdasági határokat ennek megfelelően nem mesterséges, hanem „természetes” képződményeknek tekintették, éppen úgy, ahogyan a nemzeti államhatárokat is. Az egyes nemzetek alapvető érdekkülönbségének e felismerése, amely a nemzetközi kereskedelmi háború elvében öltött testet, nem maradt hatás nélkül sem a gazdaságtudományra, sem a gazdasági gyakorlatra nézve. A nemzeti gazdaságpolitika – így az alaptétel – a nemzet hosszútávú „gazdasági és politikai hatalmi érdekeihez” kellett, hogy alkalmazkodjon és végső soron a nemzeti hatalmi politika részét képezte.³

Már nem az volt a cél, hogy a fejlődési hátrány ledolgozásával lehetővé váljon egy jövőbeni, a szabadkereskedelem és a népek kölcsönös egyetértése (*Völkerverständigung*) jegyében megvalósuló békés együttélés. A „saját világ” belső fejlődése helyett a nemzetállamoknak a világ felosztásáért folyó offenzív nemzetközi versenyfutása került középpontba. Így váltak a saját gazdaságot nevelgető, segítő vámok (*Erziehungszölle*) a nemzet hatalmpolitikai céljait szolgáló védővámokká – ahogy azt 1902-ben már Gustav Schmoller is megállapította. A kiindulópontot a nemzeti piac megteremtése és védelme jelentette, s ezt kellett, hogy kövesse az idegen piacok „meghódítása”.⁴

A háborús metafora egyre inkább áthatotta a gazdasági nacionalizmus diskurzusát. Az „önvédelem” fogalmát mind gyakrabban váltotta fel a „támadás” kategóriája. Az elsősorban gazdasági konfliktusként felfogott világhatalomért folyó harc a kereskedelem-politika militarizálódásához vezetett. A háború – Brooks Adams értelmezését idézve – „a gazdasági verseny külső megjelenési formája”, amit azonban már nem katonai vagy politikai téren vívtak: a hódító seregek és hadiflották szerepét a kereskedelmi hajók és az ipari termékek vették át. A tézis szerint a vámpolitika olyan szerepet töltött be, mint egy háborúban a védelmező tank, hiszen itt nem katonák, hanem külföldi áruk rohanták le az idegen országokat. Az eszmefuttatás ugyanakkor nem állt meg a háborús képek és metaforák szintjén. Felkészülendő az aktuális és jövőbeli vitás esetek kezelésére a vámtarifák falai, erődítményei és ágyúi mellett elkezdődött a hadiflották kiépítése is.⁵

2. A nemzetközi gazdasági vetélkedést a szociáldarwinizmus kétféleképpen is táplálta. Egyrészt az ipari országok versenyfutását úgy fogták fel, mint „a léttért folytatott küzdelmet (*Struggle for life*) a világpiacon”, és nem csak Max Weber beszélt erről „nemzeti” túlélési harcként. Amíg az Egyesült Államokban alapvetően bizonyosság uralkodott a tekintetben, hogy ebben a jelenléttért folytatott kereskedelmi háborúban az USA nem bukhat el és végül Új Birodalomként (*New Empire*) véget vet Anglia hegemoniájának, a népesség és terület vonatkozá-

³ Weber 1993: 561.

⁴ Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik [1901] 1902: 270. (Gustav Schmoller) Vö. Weber 1904: 299.

⁵ Adams 1903. A háborús terminológiára lásd továbbá Nietzsche 1904.

sában jóval „szegényebb” Németországban egyszerre volt jelen a túlzott öntudat, a bizonytalanság és a sokféle értelemben vett fenyegetettség érzése. Ezt mutatják az agrár- versus ipari ország körüli viták, az „amerikai veszély” teóriája vagy a világbirodalmi jellegről folyó eszmecserek.

Az úgynevezett „szegénymunka (*Pauper Labor*) érvelés” – azaz a viszonylag jól fizetett amerikai munkásság védelme az olcsó, tehát minden bizonnyal éhbérért dolgozó, kizsigerelt munkások által előállított külföldi áruktól – a védővám mellett szóló, egyik leggyakrabban alkalmazott érv maradt. A védővám így egyben védelmet jelentett a kevésbé fejlett országokból kiinduló társadalmi kizsákmányolás (*soziale Plünderung*) ellen is. Miközben saját ipari és mezőgazdasági termékeiket a külföldi piacokon gyakran dömpingáron értékesítették, mindenképp az USA-ban, a bevándorlók országában hangoztatták előszeretettel, hogy az ország külföldi áruk és emberek „szeméttelépévé” válhat. A figyelem már nem csak a bérkülönbségek miatt irányult a „külföldi” munkások felé, hanem „új”, rasszista kategóriákat alkalmazva közülük sokakat, így a német császárságban a lengyeleket, Amerikában pedig a délkelet-európai és az ázsiai bevándorlókat, alsóbbrendűeknek és ezáltal a saját „nemzetre” nézve még inkább veszélyesnek tekintettek. A veszély tehát egyszerre fenyegetett az országon belüli nemzeti kisebbségek és bevándorolt csoportok formájában, valamint az országhatáron kívülről érkező áruk vagy emberek alakjában.

A fent idézett szociáldarwinista érvekkel szembeni jogos kritika ellenére sem szabad elsiklani a tény felett, hogy Max Weber és a Verein für Sozialpolitik* számos képviselője esetében épp úgy, mint az amerikai Brooks Adamsnél, George Guntonnál és másoknál a gazdasági nacionalizmus propagálása részben társadalmi reformokat is szolgált. Képviselői széleskörű belpolitikai és szociálpolitikai újításokat sürgettek éppen a munkásság érdekében. Ahogy arra többek között már Gunnar Myrdal is rámutatott, a 20. századi jóléti állam is nemzetállam volt, amely a nemzeti határoknál végződött, amelyet a legkülönfélébb módokon védtek, és amelyet másképpen gyakorlatilag nem is lehetett fenntartani.

3. Az amerikaiak fő ellensége továbbra is Nagy-Britannia maradt, noha sokan meg voltak győződve róla, hogy csak idő kérdése, és az Egyesült Államok átveszi Angliától az irányító szerepet. Az USA-ban, ahol a szabadkereskedelmi nézeteket valló brit „Cobden Club”** és követői a klasszikus iskola képviselőjeként messze-menően megtestesítette az ellenségképet, az anglofóbia már régóta sokkal nagyobb szerepet játszott, mint Németországban. Nem annyira egy esetleges katonai konfliktus lehetőségéről volt itt szó az egykori gyarmattartóval, mint inkább

* A Verein für Sozialpolitik (Társadalompolitikai Egyesület) 1873 óta létező szervezet Németországban. A 19. század végi, 20. század eleji működése során lényeges társadalompolitikai, gazdaságelméleti és ezen keresztül tudományelméleti viták színtere volt. 1936-ban az egyesület feloszlatta önmagát, 1948-ban újjáalakult, 1956 óta Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften (Gazdaság- és Társadalomtudományi Társaság) néven működik. [A Szerk.]

** A Cobden Club 1866-ban Londonban jött létre, az egy évvel korábban elhunyt Richard Cobden emlékére. Tagjai a szabadkereskedelem hívei voltak, s a korabeli klubboktól eltérően ez a szervezet jelentős kiadói tevékenységet is folytatott, elsősorban Cobden beszédeinek összegyűjtött kiadásával az 1870-es évektől. A klub az 1970-es évek végéig működött. [A Szerk.]

egy „új fajta”, az iparosok és kereskedőflották által vívott gazdasági háborúról. Viszszatérő téma volt az Egyesült Államok gyarmati korszaka, más koronagyarmatok, például India sorsa vagy Írország elnyomása. Mindez természetesen azt célozta, hogy a nem éppen elhanyagolható számú ír bevándorlót a szabadkereskedelmi politika és ezzel általában is a Demokrata Párt ellen hangolják. A szabadkereskedelem angol érdekekkel azonosított elve az USA-ban és Németországban egyaránt ott szerepelt a legtöbb gazdasági nacionalista feketelistáján, akik számára a brit *free trade* egy idegen és élősködő kinövést testesített meg.

Az Anglia-ellenesség vonzereje az USA-ban abban rejlett, hogy egyszerre két támadási irányt kínált: egyrészt a nemzet külföldi „ellenségeivel” szemben, másrészt azok ellen az országban lakó, külföldről finanszírozott ügynökök és egyúttal – mint mondták – hazaárulók ellen, akik antinacionalista propagandát terjesztettek és az Egyesült Államok tönkretételére törekedtek. Jóllehet a fenyegetések sokszor teljesen légből kapottak voltak, a brit kormányhoz közel álló „Cobden Club” egyes állásfoglalásai vagy százezres példányszámban terjesztett kiadványai újabb és újabb muníciót biztosítottak az összeesküvés-elmélet amerikai hívei számára.

Német szempontból a brit katonai konkurrencia veszélyesebbnek számított, mint a gazdasági hatalom, noha a hadiflotta-építés eleinte egyértelműen az USA ellen irányult. A német ipar másik „örökölt ellensége” Franciaország volt, ennek jelentősége azonban 1871 után sem Nagy-Britanniáét, sem az Egyesült Államokét nem érte már el.

4. A gazdasági nacionalisták nagy sikerrel dolgoztak azon, hogy a közfelfogásban összekapcsolják a protekcionizmust a patriotizmussal és a nacionalizmussal. Kihasználták a lakosság aggodalmait, táplálták a külföld hatalmi túlsúlyától és az alacsony bérek konkurrencijától való félelmet, s nem utolsósorban megfelelő „védelmi mechanizmusokat” javasoltak. A protekcionizmus ellenségeinek szinte teljes kudarca részben a nacionalizmus erejének alábecsüléséből adódott: az ő nemzetközi és defenzív érveik a lakosság nagy részének szemében érdekorientált és a hétköznapi gyakorlattól távoli gazdasági elméletek voltak, amelyek aligha látszottak alkalmasnak konkrét problémák megoldására.

Ebben az összefüggésben az olyan jelszavak, mint hogy „Németország a németeké”, „Amerika az amerikaiaké”, „a nemzeti munka védelme”, „a nemzeti ipar és munka védelme”, többet jelentettek a gazdasági szereplők érdekeinek önigazolásánál. Ezek a jelszavak köszöntek vissza a legkülönbözőbb társadalmi csoportok követeléseiben és kívánásaiban, ezeken keresztül emlékeztették a kormányokat és a parlamenteket azon kötelességükre, hogy a polgárokat, azok munkáját és befektetéseit védelmeznük kell. A modern „nemzetnek” – illetve az azt többé-kevésbé reprezentáló kormánynak – tehát bizonyítania kellett, hogy eleget tesz a véd- és érdekközösségként rárótt feladatoknak.

A hatásait tekintve messze túlértékelt vámtarifa-politika azért válhatott a gazdasági nacionalizmus propagandaeszközüvé, mert valamilyen formában minden állampolgár saját bőrén tapasztalhatta meg a vámok hatását. Elhibázott lenne ugyanakkor mindezt pusztán „fentről irányított ravasz manipulációként” beál-

lítani. A vámtételek változása, legalábbis a kortársak szerint, a mindennapi életben nagyon gyorsan éreztette hatását. Ezt mutatják az – általában a rossz kereskedelmi politika számlájára írt – gazdasági válságokra adott csaknem azonnali választói reakciók is. Különösen jól megfigyelhető volt ez az USA-ban, ahol két évente tartottak parlamenti választásokat.

Az ipari és mezőgazdasági munkások és farmerek nagy része, sőt talán többsége által mind Németországban, mind az Egyesült Államokban támogatott magas vámok politikája (*Hochzollpolitik*) az anyagi védelem mellett „pszichés előnyökkel” is járt. A kor egyik legfontosabb belpolitikai kérdéseként a védővám kétféle okból is a legalapvetőbb politikai alapelvek része lett. Egyfelől ekkoriban jelent meg a politikai tömegpiac, amit a magas választási részvétel, a különféle érdekcsoportok egyre inkább növekvő szervezettségi foka, a „pamfletcsaták” és a „petíció áradatok” is mutattak. Azt, hogy mennyire fontos lett a közvélemény megnyerése, jól jelzik az amerikai egyesületek, szövetségek által a fontosabb bevándorlócsoportok anyanyelvén is kiadott propagandaanyagai, amelyeket nem csak a választások előtt osztogattak milliós példányszámban. Másfelől a protekcionizmus népszerűsége a nemzeti nyilvánosság 19. században végbemenő kiszélesedésére is visszavezethető, vagyis az erősödő és többnyire a többség által támogatott protekcionizmus a demokratizálódás jeleként is értelmezhető. Ehhez járul még az a tény is, hogy a védővám törvények foglalkoztak először az agrártermékekkel a 19. század második felében mindkét országban. Minden, a vámok mértékére, kialakítására és az iparosítás és modernizáció ellenes jellegére vonatkozó, Németországban megfogalmazott kritika mellett is az agrárvámok arra utaltak, hogy immár hivatalos támogatást nyert a mezőgazdaság „nemzeti” védelmének szükségessége.

A modern uralmi rendszerek legitimitációja gazdasági teljesítőképességükön is mérhető. Ez különösen hangsúlyosan jelenik meg válságidőszakokban, mint például az 1870-es évek gazdasági depressziója idején vagy egy olyan fiatal nemzetállam számára, mint amilyen a német volt. A legitimitáció és a teljesítőképesség összefüggését először Bismarck birodalmi kancellár ismerte fel, és meg is tette a szükséges konkrét és szimbolikus intézkedéseket. „Kötelességét” egy olyan protekcionista vámtarifa bevezetésével teljesítette, amivel befelé és kifelé egyaránt demonstrálta, hogy a „nemzet” mint szolidáris közösség cselekvőképes, és az egyes tagjai érdekében ugyanúgy fellép, mint az általános nemzeti érdekek – vagy ekként definiált ügyek – védelmében.

5. A politikának a Német Birodalomban megfigyelt erősödő gazdasági orientálódása az Egyesült Államokban is tettenérhető volt. Ám nemcsak a politikát uralta a gazdaság, a „gazdaság” is átpolitikálódott és alárendelődött a nemzeti hatalmi politikának. Politika és gazdaság kölcsönösen összefonódtak, és mindkettő egyre inkább nemzeti jelleget öltött. A nemzeti közösség mindinkább magától értetődően nemzetgazdasági közösség is lett, amelyben a hatalom- és a gazdaságpolitika egymástól elválaszthatatlanul létezett. Harold James ebben az összefüggésben beszélt a nacionalizmus 19. században végbemenő gazdasági irányváltásáról: a 19. század második felében a német nemzetfelfogás fókuszában

a gazdaság állt. James téziséhez három megjegyzés kívánkozik. Egyrészt a gazdasági nacionalizmus nem csak a 19. század közepe óta bírt nagy jelentőséggel a német nacionalizmusban.* Másrészt a formálódó gazdasági nacionalizmus nem rendelkezett azzal a meghatározó szereppel, amit James általában tulajdonít neki: a német nacionalizmusban a „gazdaságnak” nem volt általános elsőbbsége, még akkor sem, ha a gazdaság befolyását a kortársak jócskán túlértékelték, s ezt a nézetet gyakran maguk a történészek is átvették. Harmadrészt az amerikai példa is egyértelműen mutatja, hogy a nacionalizmus gazdasági irányváltása korántsem német sajátosság.⁶

Még azok is, akik egy kooperatívabb és szabadkereskedelmi politika felé hajlottak, fokozatosan a nemzeti szövetséget tették meg okfejtéseik kiindulópontjává, és a nemzetre, illetve a nemzetállamra mint létező egységre és „gazdasági testre” tekintettek. Ezek, a kereskedelmi politikában a nemzetközi cserét hangsúlyozó érvek egyébként döntően defenzív jellegűek voltak mindkét országban. Mivel a közbeszéd ekkorra már olyan jelleget öltött, hogy a gazdasági érvek gyakorlatilag csak „nemzeti” jelmezbe öltöztetve remélhettek bármiféle sikert, az említett argumentációknak az ellenoldal agresszív nacionalizmusával szemben nem volt esélyük. A szabadkereskedelmi politika hívei jogosan mutattak rá, hogy a „nemzeti munka védelme” nem egyformán kedvez mindenki „nemzeti” érdekének és gyakran egyes szervezetek érdekérvényesítésének az eszköze csupán. Noha ők is magukévá tették a „nemzeti egoizmust” és saját kereskedelem-politikai elképzeléseiket tartották a jobb „nemzeti” politikának, mégsem akarták elfogadni a gazdaság és a társadalom előrehaladott nacionalizálódását és vonakodtak a „nacionalizmus” mezején offenzív harcot folytatni.

6. Az egyre növekvő értékesítési problémákra és a saját belső piacok telítettségére tekintettel Németország és az Egyesült Államok egyaránt új piacok meghódítására és az export növelésére kezdett törekedni. A védővámpolitika relatív jelentőségvesztése azzal is magyarázható, hogy immár mindkét ország a vezető ipari országok közé tartozott, és a világgpiachoz való szoros kötődésük miatt rugalmasabb kereskedelem-politikai eszköztárra volt szükségük. A Caprivi, német birodalmi kancellár és McKinley, amerikai elnök nevével fémjelzett politika, amely a protekcionizmust a kereskedelmi szerződésekkel és a kölcsönöség, a reciprocitás elvével ötvözte, arra tett kísérletet, hogy ellensúlyozza az ipari országok nemzetközi elzárkózási törekvéseit és a saját piacaik részleges megnyitásával biztosítsa a maga számára a külföldi piacokra való bejutást. Ezzel a lépéssel beigazolódtott – még ha csak nagyon korlátozott mértékben is – Henry Carey és Friedrich List nagyhatású gazdasági szakírok jóslata, miszerint a fejlődési hátrány leküzdése várhatóan a nemzeti piacok megnyitását fogja eredményezni. Ez külö-

* Ezt részletesen tárgyalja a könyv II. 1. fejezete. [A Szerk.]

⁶ James 1991: 11, 80, 106. Hasonlóan vélekedik Böhme, aki a német gazdasági nacionalizmust a politikáinál fontosabb „integrációs és figyelemelterelő eszköznek” tartja. (Böhme 1985: 139, 168.) Arra, hogy a 19. század végén nemcsak a német nacionalizmus vált politikaiból gazdasági mozgalommá, már J. G. Smith is felhívta a figyelmet. (Smith 1935.)

nösen igaz lett a nyersanyaghiány és a szűkebb belső piac miatt az ipari áruk exportjára jobban rászoruló Német Birodalomra. A német birodalmi kormányzat óvatossága, amit egy USA elleni esetleges kereskedelmi háború vonatkozásában tanúsítottak és amelyben egyébként egyértelműen a vesztes oldalon vizionalizálták Németországot, a Birodalom nyersanyagimportőr helyzetének reális felméréséből adódott.

Caprivi a kereskedelmi szerződésektől nem melleleg a külpolitikai feszültségek enyhülését is remélte. A mindinkább kiterjedő világgazdaságban az Egyesült Államoknak is le kellett térnie az elzárkózó kereskedelem-politikai irányról. Mindent összevetve ugyanakkor a vámerődítménnyel védett belső piac maradt a gazdasági hódítások előfeltétele a 19. század második felében. A kölcsönösség elvére pedig tárgyalási alapként, jutalmazó vagy megtorló eszközként tekintettek. A kölcsönösség a protekcionizmus „szolgálóleánya”, hangsúlyozta McKinley utódja, Theodore Roosevelt, s ezt a sorrendet még az 1913-as vámtörvény sem revideálta teljes mértékben.

7. Németországban éppúgy, mint az Egyesült Államokban, a 19. század végétől folyamatosan kísérleteztek azzal, hogy a manipulálhatónak és tudománytalanoknak bélyegzett protekcionista politikát „tudományosabb” alapokra helyezték. Tették ezt abban a reményben, hogy a protekcionizmus így majd megszabadul politikai tartalmától és képes lesz tisztán gazdasági eszközzé válni. Politikai és gazdasági bizottságokat hoztak létre arra a feladatra, hogy szakértők meghallgatása és adatgyűjtés alapján dolgozzák ki egy új vámtarifa-rendszer alapelveit. Ám nemcsak a szakértők nagy része kötődött különböző „gazdasági érdekkörökhöz”, azaz szövetségekhez és vállalkozásokhoz, de a bizottsági tagok is többszörösen rá voltak utalva az adatgyűjtésben ezekre az érdekcsoportokra. A bizottságok összetétele sem garantálta éppen az „objektivitást”: a különböző érdekcsoportok nem egyformán képviseltették benne magukat, itt is túlsúlyban voltak az iparos (merkantil) vagy az agrárius érdekszövetségek. Így hát a „tudományosabb” törvényjavaslatok kidolgozásának kísérlete – már ha egyáltalán valóban volt ilyen szándék – általában már bizottsági szinten, de legkésőbb a parlamenti bizottságokban vagy a parlamenti vitaüléseken elbuktak. A demokrata Underwood-féle vámtarifa elleni masszív lobbitevékenység miatt felállított vizsgálóbizottság legalább ideiglenesen véget vetett ennek a helyzetnek, bár tartósan nem tudott megálljt parancsolni az érdekeltségek (*vested interests*) meghatározó befolyásának.

8. A védővámok megállapításakor egyértelműen látszott a szövetségek és a regionális érdekek befolyása. A gazdasági nacionalisták idővel befolyásos gazdasági- és érdekszövetségekbe tömörültek, és gyakran szorosan együttműködtek a politikai pártokkal. Nem ritkán az ő javaslataik kerültek az új vámtörvényt előkészítő bizottságok asztalára. Továbbra is a petíciók és beadványok állandó elemei közé tartoztak a „nemzeti” alapú érvek és a nemzeti függetlenség szempontjából létfontosságúnak tartott ágazatokra vagy üzemre való hivatkozások. Az amerikai polgárháború után néhány évvel Simon Newcomb élesen bírálta a protekcionista elképzelés azon érvelését, amely szerint függetlenül attól, hogy

mit állít elő, minden üzem érdekes módon nagy nemzeti jelentőséggel bír.⁷ Politikusok, iparosok, munkások és farmerek egyaránt használtak ilyen argumentációs eszközöket. Nagy pénz- és energiabefektetések árán ugyan, de a védővámokban érdekelt csoportoknak hosszú ideig sikerült kisajátítaniuk a nemzeti jelzőt, a protekcionista politikát pedig nemzeti doktrínaként hirdették – miközben egyre nyíltabban támadták a *vested interests* jelenségét. Az eredményt Friedrich Engels találóan „védgyámkodás”-nak (*Schutzbemutterung*) nevezte. Karl Kautsky 1887-ben azt sérelmezte, hogy a gazdasági elit (*Wirtschaftsbürgertum*) már nem kapható arra, hogy a „nemzet” érdekében mindent megtegyen, épp ellenkezőleg, a nemzettől szeretne mindent megkapni.⁸ Lobbisták népesítették be a parlamenti folyosókat, és a parlamenti képviselők egyfajta „védővámukció” keretében gyakran leplezetlen érdekpoltizálást folytattak saját választókerületeik és támogatóik érdekében. Az USA-ban *logrolling*-nak [quid pro quo] nevezett gyakorlatnak megfelelően az egyes képviselők választókerületeik érdekeinek biztosításáért cserébe „eladták” az új vámtörvényt jóváhagyó szavazatukat, így a törvényhozás menete gördülékeny lehetett. Ennek következtében egy, a képviselőháztól a szenátus elé terjesztett vámtarifajavaslat gyakran több száz módosító javaslat kíséretében hagyta el a szenátust.

Ha csupán az utolsó két tárgyalt pontot – a tudományos alapokra helyezett és a politikai motívációktól mentes vámtételek kidolgozásának kudarcát, valamint a részleteiben többnyire nagyhatalmú érdekszövetségek által befolyásolt vámtörvényeket – vesszük is figyelembe, elhibázott lenne a gazdasági nacionalizmust kizárólag a gazdasági érdekeltségek „önigazolási ideológiájaként” értelmezni. Amint az a kereskedelem-politikai beadványokból is kiderül, a konkrét védővámkövetelések nem feltétlenül „nemzetiként” nyertek támogatást. A „gazdasági” érvek mellett és még gyakrabban azokkal egybefonódva létezett egy másik szint is, amelyen a protekcionizmus osztársadalmi – vagyis a kortársak számára nemzeti – jelentősége megvitatásra került. A nemzeti tézisek hatalmas vonzerejének bizonyítéka, hogy ezek alapvetően határozták meg a gazdasági és kereskedelem-politikai vitákat, ami pedig weberi értelemben annak jeleként is értelmezhető, hogy a „nacionalizmus” ideológiája által formált világképek hatással voltak szereplőik érdekeire és befolyásolták azok cselekvését.

Fordította: *Kondor Márta*
Lektorálta: *Klement Judit*

⁷ Newcomb 1870: 18. Newcomb az ökonometria egyik úttörője volt. Hasonló kritikát fogalmazott meg Németország vonatkozásában Held 1879: 459.

⁸ Engels [1888] 1969: 374; Kautsky 1887: 405.

FORRÁSOK

- Adams, Brooks 1903: War as the Ultimate Form of Economic Competition. In: *Proceedings of the United States Naval Institute* 29. 829–881.
- Broemel, Max Albert Günter 1888: Vom handelspolitischen Kriegsschauplatze. *Die Nation* 3. (1886. május 8.) 466–468.
- Engels, Friedrich [1888] 1969: Schutzzoll und Freihandel. (1888. május). In: *Marx-Engels Werke. Band 21*. Berlin, 360–375. (Magyarul: Előszó. Marx szabadkereskedelemtől tartott 1848. évi beszédének 1888-as amerikai kiadásához. Védővám és szabadkereskedelelem. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 21. kötet, 1883–1889. Budapest, 1970. 398–413.)
- Held, Adolf 1879: Schutzzoll und Freihandel. *Schmollers Jahrbuch* 3. 459.
- Kautsky, Karl 1887: Die moderne Nationalität. *Die Neue Zeit* 5. 405.
- Newcomb, Simon 1870: The Let-alone Principle. *North American Review* 110. (1870. január) 1–33.
- Nitzsche, Max 1904: Die internationalen Ursachen der Schutzzollbewegung. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 60. 329–357.
- Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik* [1901] 1902: *Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik über die Wohnungsfrage und die Handelspolitik*. [1901] Leipzig, 1902.
- Weber, Max 1904: Deutschland und der wirtschaftliche Imperialismus. *Preußische Jahrbücher*. 116. 299.
- Weber, Max 1993: Landarbeiterfrage, Nationalstaat und Volkswirtschaftspolitik. Schriften und Reden 1892–1899. (Max Weber Gesamtausgabe. Band 4.2. Hrsg. Mommsen, Wolfgang J. – Aldenhoff, Rita.) Tübingen.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Böhme, Helmut 1985: Probleme der wirtschaftlichen Integration der Deutschen vom frühen 19. Jahrhundert bis 1945. In: Büsch, Otto – Sheehan, J. James (Hrsg.): *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte un Gegenwart*. Berlin, 137–180.
- James, Harold 1991: *Deutsche Identität 1770–1990*. Frankfurt.
- Smith, J. G. 1935: Economic Nationalism and International Trade. *Economic Journal* 45. 619–648.